

19. Yüzyıl Osmanlı Çağdaşlaşmasında Politikanın Yeri*

Osman OKYAR**

Giriş

Bu incelemede, 19. yüzyılda Osmanlı çağdaşlaşmasında, politikanın yeri ve rolünü tartışıyorum. Şöyle ki, bu dönem içinde yer alan Tanzimat'ın başlangıcından 1. Dünya Harbi'ne giden dönemde, çağdaşlaşmaya yaklaşımlarda rolü konusunda, değişen uygulamalar birbirini takip ettiler. Söz konusu çağdaşlaşma hareketi, Avrupalı olmayan bir toplumun Avrupalaşma istikametinde yaptığı ilk teşebbüsü teşkil ediyordu. Osmanlı modelinde, 1839'dan takriben 1965 yılına kadar, çağdaşlaşmanın içinde, politikada sultan-halifeye tam yetki verildi. 1860'larda, politika için, anayasal bir yaklaşımın ortaya çıktığını görmekteyiz. Bu yaklaşımı savunanlar, sultan-halifenin otoritesinin Anayasa ve bir temsili parlamentonun kabulü ile tahdit edilmesi gerektiği tezini ileri sürmeye başladılar. Çağdaşlaşmada Avrupa modelini, tümüyle uygulama yolundaki bu ilk teşebbüs, 1877-1878 yıllarında kısa süren bir anayasa ve parlamento dönemiyle sonuçlandı.

1878 yılında, Sultan Hamid parlamentodan rahatsız olunca, Anayasayı süresiz olarak tatil etti. Padişahın bu mutlakiyet rejimi 30 yıl devam etti.

** Dr., Emekli Öğretim Üyesi

1908 yılında, İttihad ve Terakki Cemiyeti'nin baskısı neticesinde Sultan Hamid, Anayasayı geri getirmeyi ve meclisi tekrar toplamaya mecbur oldu. Böylece, politika alanı yeniden çağdaşlaşmanın içine alınmış oldu. İkinci demokrasi teşebbüsü 1914'e kadar, iniş çıkışlarla devam ettirildi. 1914'te şeklen meclis ve Anayasa devam etmekle beraber harbin sonuna kadar, ülke fiilen diktatörlükle idare edildi. Böylece, Tanzimat'tan 1. Dünya Harbi'ne kadar, Osmanlı İmparatorluğu'nda modernleşme hareketi içinde, yukarıda özetlediğim biçimde dört siyasi rejim birbirini takip etmiş oldu.

Bu incelemenin başlıca konusu, Batılı olmayan ülkelerde, Osmanlı tarihine dayanarak modernleşmenin yollarını tartışmaktır. Bu konuyu ilk olarak ele alan Kudüs Üniversitesi'nden profesör Eisenstadt oldu. 1980 yıllarında modernleşme hakkında bir inceleme yaptı. Eisenstadt o zamana kadar, modernleşmenin zannedildiği gibi, tek modele göre cereyan etmediğini iddia etti. Modernleşmenin, ülkelerin ve medeniyet bölgelerinin taşıdıkları özelliklere göre değişik yol ve metodlar takip ettiklerini ileri sürdü. Bu yazıda, Osmanlı toplumunda 19. yüzyıl esnasında siyaset sahasında yapılan değişik tarihi tecrübeler ışığında, yukarıda özetlenen teoriyi de tartışmak istiyorum.

19. yüzyıl boyunca Osmanlı toplumunda

yapılmış olan değişik siyasi tecrübelerin kaynaklarını ve deneyimlerini özetleyerek bir yandan tarihi verileri sunmak, diğer yandan, söz konusu alt dönemlerde, modernleşmenin dinamiği ve boyutu hakkında izahat vermek istiyorum. Osmanlı tecrübesindeki esas model, aşağıdaki şekil de ifade edilebilir:

Modernleşme politikası müstesna olarak toplumun başlıca sektörlerinde yürütülebilir mi? Yoksa, apolitik katılımın modernleşme içinde yer alması gerekir mi? İşte 19. yüzyılda siyasi sektörün modernleşmede yeri bakımından, meydana gelmiş olan değişmelerin seyrini, bunu etkilemiş belli başlı faktörlerin neler oldukları meselesini daha yakından incelemek istiyorum. Sonuç olarak, 19. yüzyıldaki tarihi tecrübelerden, modernleşme teorisini ve Eisenstadt'ın görüşünü yorumlamak istiyorum.

Mutlakiyetten Anayasal Yaklaşım Gidiş (1865-1878)

Tanzimat liderleri, sultan-halifenin mutlak otoritesini muhafaza etmesini istediler. Bunun gerekçesi, en kuvvetli biçimde 1850'lerde meşhur hukukçu ve tarihçi Cevdet Paşa tarafından izah edildi. Bu izaha, aşağıda Sultan Hamid'in Anayasayı tatil ederek mutlakiyete dönmesi bahsinde avdet edeceğim.

Başta, ilk tanzimat liderlerinin (Resul, Ali ve Fuat Paşalar) tüm Osmanlı tebasına milleti ve dini ne olursa olsun, hak ve mülkiyetler eşitliği vadederken, aslında İslam'da mevcut olmayan bir prensibi kabul etmişlerdi. Maktatları Batılılaşırken devleti kuvvetlendirmek ve onun dini hüviyetini muhafaza etmektir. İslam'a göre padişahın yetkisi Tanrı'dan gelmişti. Bu nokta aynen korunmalıydı. Diğer yandan tüm alemleri devletin değiştiği ve Batılılaştığı hususunda ikna etmek için, Avrupa'nın Aydınlanma döneminden gelen eşitliğin uygulanacağını ve hayat, namus ile mülkiyetinin korunacağını ilan ettiler. Bu hali ile, Tanzimat mantiki bütünlükten mahrum olarak doğdu.¹

1840 ile 1865 arasında, Tanzimatın liderleri, ordu gibi, idare sistemi gibi, eğitim gibi ticaret ve ceza hukuku gibi, dış ticaret uygulaması gibi, bir çok sahalarda Avrupa'ya yaklaşan uygulamalara başladılar. Bu esnada ortaya çıkan problemlerden biri gittikçe artan devlet harcamalarını karşılamak meselesi oldu. Tanzimat Fermanı'yla vaadedilen vergi reformu gerçekleştirilemediği için Tanzimat liderleri ve padişahlar gittikçe artan ölçüde açığı kapatmak üzere dış istikraza başvurmak zorunda kaldılar. Kaynak noksanı dolayısıyla, istendiği ölçüde, yeni müesseseleri kurmakta zorluk çekiyorlardı. Üstelik Avrupa'dan alınan kredilerin bir kısmı israf ediliyordu ve eski borçlarını ödemek için yeni kredi gerekiyordu. Osmanlı liderleri boynu bükük olarak yeniden Avrupa'ya başvurmaya mecbur kalıyorlardı. Diğer yandan Yunanistan'a katılmak üzere başlamış isyan bastırılmıyordu. Bu gelişmeler neticesinde, devletin itibarı düşüyordu.

Osmanlı eliti ve bürokratlar içinde bazıları söz konusu gidişe tepki göstermeye başlamışlardı. Bu tepkileri siyaset ve edebiyat seviyelerinde ifade edenlerin başında, Genç Osmanlılar denilen ufak bir grup bulunuyordu.² Tanzimat müesseselerinden (Tercüme Kalemi gibi) yetişen bazı kişilerin kurdukları liberal eğilimli bu hareketin gerisinde değişik motivasyonlar vardı. Girit isyanının bastırılmamasından ve Avrupa'ya boyun eğilmesinden şikayetçiydiler. Sultan Aziz'in, mutlakiyetçi döneme eğilimi ve aşırı harcamalarını tenkit ediyorlardı. Çözüm olarak padişahın yetkilerini tahdit eden bir anayasanın kabul edilmesini ve halkı temsilen, devletle ilgili meselelerin görülüşeceği bir parlamentonun toplanmasını istiyorlardı. Genç Osmanlılar, istedikleri yeni rejimin kaynaklarını, kısmen İslam'da mevcut ilk halife rejimine, meşveret (danışma) denilen usule, kısmen Avrupa'daki modele dayandırdılar. 1860'larda ortaya çıkan Osmanlı basını çerçevesinde yayınladıkları gazetelerde veya çıkardıkları kitaplarda fikirlerini ifade etmeye başladılar. Genç Osmanlı Hareketinin başında Namık Kemal, Ziya

Paşa, Şinasi ve Ali Suavi gibi şahsiyetler vardı. 1865'e kadar Tanzimat'ın henüz toleranslı ortamında, siyasi düşüncelerini ve edebi eserlerini mahdut bir zümreye dahi olsa, yaymak imkânlarını buldular. Ancak, tenkitleri Osmanlı hükümetini rahatsız etmeye başlayınca, Genç Osmanlılar selameti, Avrupa merkezlerine kaçmakta buldular ve oralarda yayın ve makaleleriyle Osmanlı kamuoyunu etkilemeye devam ettiler.

Jenç Osmanlılar'ın fikirleri bürokratlar ve askerler gibi Osmanlı toplumunun üst tabakalarını etkilemekle beraber, toplumun diğer zümrelerine pek nüfuz etmedi. Yine de, bu sırada Sultan Aziz'e karşı başarısız kalan Kuleli Vakası diye bilinen askerî isyan yapıldı. 1876'da bazı üst politikacılar ve asker biraraya gelerek Sultan Aziz'i tahttan indirmeye muvaffak oldular. Yerine tahta çıkan V. Murat Genç Osmanlılar ile iyi ilişkiler kurmuş ve meşrutiyeti kabul etmişti. Fakat, aklî dengesi yerinde olmadığı için, kısa bir müddet sonra tahttan indirildi. Sultan Murat'dan sonra 1876'da tahta çıkan kuvvetli ve iradeli Abdülhamid de meşrutiyet idaresini kabul ederek işe başladı.

İşte Osmanlı Devleti'nde mutlakiyetten parlamentolu meşrutiyete giden siyasi rejim değişikliği, aşağıdaki ortam içinde 1877 yılında gerçekleşti. Anayasayı kabule yatkın görünen Abdülhamid ile, başta Mustafa Paşa olmak üzere rejim taraftarı olan yüksek bürokrat grubu uzun müzakerelerden sonra, Anayasanın maddeleri üzerinde anlaşmaya vardılar. Sultan tahta çıkmayı sağlamak düşüncesiyle kendisine geniş yetkiler sağlayan Anayasayı kabul ederek tüm imparatorlukta iki dereceli seçimlerle intihap edilen meclisi, 1877 yılında açtı.

Osmanlı tarihinde ilk defa idare yetkisini şartsız Tanrı'dan aldığı kabul edilen padişah, yetkilerinin bir kısmını seçilmiş bir meclise devretmeyi kabul ederek meşrutî rejime geçilmiş oldu. Ancak bu rejim kısa sürdü. 1877 yılında Rusya ile fena bir mağlubiyet ile bitecek "93 muharebesi" başlamıştı. Cepheleden gelen kö-

tü haberler mebusların dikkatini çekmiş ve bu konuda hükümet ve padişahın izahat istemeye başlamışlardı. Bundan fevkalâde rahatsız olan Sultan, Şubat 1878'de, Anayasaya dayanarak, Meclisi süresiz kapatmaya karar verdi. Böylece temsili siyasi rejim nihayete erdi ve mevcut Halife-Sultanın mutlakiyet rejimine dönüldü.

Mutlakiyete geçiş kararı, Osmanlı kamuoyunda sınırlı bile olsa, dikkate değer bir tepki uyandırmadı. Daha evvel Meşrutiyetin getirilmesinde büyük rol oynayan Mithat Paşa, yine Anayasaya dayanılarak ülkenin dışına sürüldü. Padişahın Meşrutiyeti tatil kararının ülkede hiçbir tepki uyandırmaması nasıl izah edilebilir? Hatıra gelen sebepler arasında aşağıdaki noktalar üzerinde durulmalıdır:

Birincisi, anayasa tecrübesi sırasında, hürriyet ve anayasa gibi fikirler çok yeniydi ve halk arasında yayılmamıştı. Toplumda siyasete katılım zayıf olduğu için, meşrutiyetin tatil kararına halk geniş ölçüde ilgisiz kaldı.

İkinci olarak, Genç Osmanlılar'ın etkilediği tabaka, toplumun en üstündeki elit tabakaydı. Yeni fikirler, henüz oluşmayan orta tabakaya ulaşmamıştı. Elit tabaka organize değildi.

Bu şartlar altında, hiç problem çıkmadan meşrutiyeti tatil etti ve 30 yıl sürecek otoriter rejimini kurdu.

Mutlakiyette Modernleşme (1878-1908)

Bu alt bölümde evvela Sultan Hamid'in otoriter rejimin fikri dayanağı olan; tarihçi Cevdet Paşa'nın Halife-sultanın tanzimat idaresinde yeri ile ilgili görüşüne temas ediyorum. Sonra Sultan Hamid'in modernizasyon düşüncesini ve bu konuda giriştiği geniş çaplı uygulamayı özetliyorum. Nihayet 20. yüzyılın ilk yıllarında, Sultan Hamid'in otoriter iradesine karşı toplumda yükselmeye başlayan tepkilerin kaynakları üzerinde duruyor ve bu gelişmede modernizasyonun rolünü belirtiyorum.

19. yüzyılın ünlü tarihçisi ve hukukçusu Ahmet Cevdet Paşa, Sultan Mecid'in emriyle yazdığı Osmanlı Devleti'nde yenileşmenin tarihi konulu kitabında, saltanatın yenileşmedeki yerini incelemiştir.³

Cevdet Paşa aslında Osmanlı Devleti'nin kurtarılması için, Avrupa'daki yeniliklerinin bir çok safhada uygulanmasının şart olduğuna inanıyordu. Bununla beraber, devletin özünü teşkil ettiklerini düşündüğü geleneksel değerlere dokunulmasına aleyhtar idi. Böylece, saltanat-hilafet müessesesinin, İslami değerlerin toplumda muhafazasının garantisi olduğunu düşünüyor ve bu müessesenin yetkilerine ve imtiyazlarına dokunulmasına karşı çıkıyordu. Cevdet Paşa, Avrupa'daki Aydınlanma sürecinde, fertlerin hürriyetine ve tabii hukuk felsefesine verilen ağırlığın Osmanlı toplumu için zararlı olacağı fikrindeydi. Söz konusu zarar, şayet ferde fazla önem verilirse, Osmanlı toplumunda yüzyıllardır devam etmiş sosyal dayanışma ve toplumdaki birliğin tehlikeye düşmesiydi. Bu sebeple, İslami toplumun Avrupa değerlerinden ayrı tutulması gerekirdi. Oysa İslami değerleri temsil eden başlıca müessese halife-sultanlık idi. Dolayısıyla, modernleşmeye başlayan Osmanlı toplumunda İslami karakteri muhafaza etmek için halife-sultanlık müessesesine dokunulmamalıydı. Aksi halde, Osmanlı toplumu, özelliğini ve mevcudiyet sebebini kaybederdi. Sultan Hamid, Cevdet Paşa'nın modernleşme felsefesini benimmiyor, demokrasinin Osmanlı şartlarına uygun olmadığına inanıyor, mutlakiyetçi otoriter rejimini, bu felsefeye istinat ettiriyordu. Devleti organize ettiği usule göre, *Yıldız Sarayı*'ndan idare ediyor, görüşlerini, oradan nazırlara ve bürokratlara empoze ediyor, yaygın bir casus sistemi sayesinde, ülkede olup biteni öğreniyordu.

Diğer yandan aşağıda özetleyeceğim gayet şumüllü ve hızlı bir modernleşme politikası uyguluyordu. Bu dualist modernleşme sürecinde, hızla değişmeye başlayan bir cemiyet içinde siyasi egemenliği kendi ellerinde topluyordu. Fakat, mesele şu idi:

Hızla değişen bir toplumda yeni Batılı eğitim sisteminin, yeni hukuki, idari müesseselerin uygulandığı bir ortamda, alt yapı ve ekonomisini süratle geliştiği, Batı ile değişik temasların arttığı bir dönemde modernleşmeyi dualist bir biçimde yürütmek mümkün olur muydu? Toplumun değişime giren çeşitli kesimleri ve Osmanlı muhiti ile Batı arasında artan etkileşimler ve fikir mübadeleleri, er geç kapalı tutulan politika rejimini etkilemez miydi? Sosyolojide vuku bulan gelişmelerden büyük ölçüde habersiz olan Cevdet Paşa, hareketsiz görünen Osmanlı cemiyetinde muhtemelen kesimler arasında mesafelerin muhafaza edilebileceğini ve politika sektörünün etkileşimden uzak kalacağını umut ve tahmin etmişti. Fakat, Genç Osmanlılar tecrübesinde görüldüğü gibi, onlar tarafından ileri sürülmüş yeni düşünceler, sonunda kapalı tutulmak istenen sultan-halifenin mevkinin etkilemişti. Abdülhamid'in süratlenen modernizasyon sürecinde, aynı neticenin meydana gelmeyeceğini kim temin edebilirdi?

Bu sorunun tartışılmasına gelmeden önce Sultan Hamid'in modernleşme programını kısaca gözden geçirelim:

Bu programın bir yönü, Osmanlı ekonomisinde, Batı'dan sağlanan enfastrüktür yatırımları uygulamak oldu. Böylece, ulaştırmada, iletişimde, haberleşmede tesisler meydana getirilerek, tarım, endüstri ve ticaret (iç ve dış) teşvik edildi. Padişah, programı gerçekleştirmenin finansman sorununu halletmekten geçtiğini anlamıştı. Bu maksatla, 1875'ten beri ödenmesi durdurulmuş olan dış borçların, Avrupalı alacaklıları ile görüşerek indirilmesini ve konsolidasyonunu sağladı. Aynı zamanda, eski borcun ödenmesini ve yeni borçlanmalara nezaret edecek uluslararası bir komisyonun İstanbul'da kurulmasını kabul etti. Maliyeye önemli ölçüde istikrar ve dinamizm sağladıktan ve yeni dış kredilere yol açtıktan sonra alt yapı programını uygulamaya başladı.

Ekonomik gelişmemizin maddi yönüne

verdiği önem yanında, Sultan Hamid hem ekonomik yönden önemli olan hem de devletin değişik sahalarda güçlenmesine yol açan insan gücü eğitimi üzerinde büyük gayret sarfetti. Bu maksatla, askerî sahada olduğu gibi, sivil sektörde, modern eğitimin getirilmesini sağlayan önemli adette müesseseler kurdu. Askerî sahada kurulan ve bedava eğitim veren idadî okullara ilaveten, daha yüksek seviyede harp okulu, harp akademisi, mühendis okulu ve askerî tıbbiye kaydedilmelidir. Sivil sektörde ise laik okullar, idadîler ve liselerin adetleri artırdı. Tepede, Tıbbiye, Mülkiye, Hukuk mektepleri ve Teknik okullar kurulduğu gibi, 1900 yılında İstanbul'da Darülfünun açıldı.⁴

Yukarıdaki şümullü modernizasyon programı, Osmanlı Devleti'nde 19. yüzyılın sonlarında, ilk defa ekonomik büyümeye yol açtı. Büyümenin 1890'larda başlayarak, 20. yüzyıla girince temposunu gittikçe arttırdığını Vedat Eldem dönem hakkında kitabından öğreniyoruz.⁵ Aşağıdaki alt bölümde göreceğimiz gibi İttihat ve Terakki ile Mutlakiyetten Meşrutiyete geçince ekonomik büyüme tempomuz daha da artacaktır.

Sultan Hamid'in modernizasyon politikasına dönerek, bu politikaların hangi siyasi çerçevede yürütülmek istendiğini gözden geçirelim.

Sultan Hamid fikir hürriyetinin ve temsil-i hükümet rejiminin İmparatorluğa uygun olmadığına inanıyordu. Çözümleri ise, sadece kendisinin bildiğine dair mutlak kanaati vardı. Her şeyden önce, toplumda Saltanat-Halifelik müessesesinin otoritesi, bütün yollara başvuru olarak kazanılmalıydı. Farklı düşüncelerin ortaya atılmasını yasaklamak üzere farklı fikirlerin neşriyatı bastırılmalı, ister yerli ister yabancı olsun aykırı kitap veya gazetelerin dağılımı ve okunması ve bu arada Genç Osmanlılar'ın tüm yayınları men edilmelidir. Söz konusu yasakları uygulamak üzere Sultan Hamid geniş bir polis ve casus ağı kurdu. Bu ağ aynı

zamanda sansüre karşı gelenleri yakalatmayı ve cezalandırmayı hedefliyordu. Böylece, modernizasyon politikası geniş bir polis devleti çerçevesinde yürütüldü.

Bu çerçeve içerisinde Sultan Hamid'e karşı liberal muhalefetin sesi uzun müddet çok zayıf çıktı. Bundan sonraki bölümde üzerinde durduğum, gizli muhalefet biçimi Sultan Hamid için ancak yirminci yüzyılın ilk senelerinde teşkilatlanarak ciddi bir tehlike haline geldi.

Bu son bahse gelmeden evvel, Sultan Hamid tipi modernizasyonun -ki açıkça Avrupa modeline aykırı düşüyordu- başarı şansları meselesi üzerinde bir nebze durmak istiyorum.

Bunu da on-onbeş yıl evvel İstanbullu bir tarihçi ve sosyolog Eisenstadt, Batı Avrupa'nın modernleşme modelinin bu sahada başarılı ilk numuneyi teşkil ettiği halde, Batılı olmayan başka kültür ve geleneklere sahip toplumların, Avrupa'nın meydan okuması karşısında, Avrupa'dan farklı yollardan giderek benzer modern toplum hedefine varabilmiş oldukları tezini ortaya atmıştı.⁶

Dolayısıyla, Eisenstadt, tezinde modernleşmenin tek başarılı yolunun Avrupa modeli olduğu görüşüne karşı çıkıyordu. Söz konusu tez Batılı olmayan bazı toplumlara Batı'dan farklı yollardan giderek ortak modernleşme hedefini sağlıyor görünüyordu.

Eisenstadt, kitabında, yirminci yüzyılın üçüncü yarısında Batılı olmayan bazı ülkelerin modernleşme ve iktisadi kalkınma konularında uygulanan modernleşme teşebbüslerinden bahsediyordu. Her ne kadar Eisenstadt, söz konusu ülkelerin mensup oldukları öz kültür ve geleneklerin, yapılan teşebbüslerin ana hatlarını tayin ettiklerini ileri sürüyor ise de, söz konusu teşebbüslerin, Batı'ya tamamen karşı olan Sovyet sisteminden etkilenmiş oldukları anlaşılıyordu. Sovyetler, fertlerin siyaset ve iktisatta karar vermeye katılmaları şeklindeki Batı usulünün, insanları, eşitlik ve refaktan u-

zaklaştıracığını iddia etmişti. Sovyetler yukarıdaki hedeflere varmanın en etkili ve hızlı yolunun siyaset ve iktisat sahalarda Marksist metotları uygulamak olduğunu ileri sürmüşlerdi.

Farklı yollardan modernleşmekle kastedilenin yukarıdaki Batılı olmayan yolu uygulamak olduğu anlaşılıyor. Böyle olunca Eisenstadt'ın yaptığı gibi değişik ülkelerin farklı yollara sahip oldukları fikrinin aldatıcı olduğu kanaatindeyim. Esas itibarıyla iki model vardır: Batı model ve Batı karşıtı Marksist model. Bunlar arasında seçim söz konusudur. Şimdi döneelim 19. yüzyılda Osmanlı tecrübesi ve bunun modernizasyon tecrübesi için taşıdığı derse:

Görüldüğü gibi, Osmanlı liderleri, Batı modelini esas olarak almışlardı. Fakat ister ilk Tanzimat liderleri olsun, ister Sultan Hamid olsun, bir önemli nokta da Batı modelinden ayrılmışlardı. Politika sektörünün bu modernleşme seyri, bize neyi göstermektedir? Sanıyorum, düalist bir modernleşme yönteminin, sonuna kadar devam ettirilemeyeceğini ve er geç, politika sektörünün modernleşmeye dahil edilmesinin kaçınılmaz olduğunu. Aşağıdaki satırlarda, her ne kadar başarılı olursa olsun, Sultan Hamid'in modernizasyonuna karşı, Osmanlı toplumunda uyanan tepkinin hikâyesini sunmaya çalışıyorum.

Mutlakiyetten İkinci Meşrutiyete (1906-1914)

Abdülhamid'in Saltanatı'nın ilk 20-25 yılında uygulandığı sert rejime karşı muhalefet şiddetler uzak kaldı ve yavaş gelişti. Zayıf muhalefetin bir kısmı, edebiyatın arkasına gizlendi. Şiir ve yazıların bir kısmında, doğrudan doğruya Sultanı hedef almayarak dolambaçlı bir şekilde, durumdan yakınıldı. Mesela, meşhur "Sis" şiirinde, Tevfik Fikret'in yaptığı gibi. Şurada burada, bazı küçük ve gizli siyasi gruplar ortaya çıkmakla beraber, çabuk yakalandılar veya üyeleri Avrupa'ya kaçtılar. Sosyal ve siyasi şartlar, henüz açık ve sert muha-

lefete müsait değildi. Abdülhamid, bu tip muhalefetle kolaylıkla başa çıkabileceğine inanmakta haklı idi. Böylece, sansür ile ve muhalifleri terkip ederek veya onlara rüşvet vererek, onları susturabiliyordu.

Ancak, 1900'ların ilk yıllarında, başka çapta tehlikeli bir muhalefet ile karşılaşmaya başladı. Bu muhalifler, Abdülhamid'in kurduğu askerî mekteplerden ve Harp Akademisinden mezun olup, Selanikte, 3. ordu içinde hizmet etmeğe başlamış bazı genç kurmay ve subaylar idi.

Bu günlerin muhalefetini anlamak için, aşağıdaki noktaları hatırlamak gerekiyor:

1- Sözkonusu subaylar, askerî mekteplerde ve Akademide, birinci sınıf bir eğitim almışlar, gerek matematik ve pozitif bilimlerde, gerek sosyal konularda iyi yetiştirilmişlerdi. Bu eğitimin etkisiyle ülkede ve ülke dışında olup bitenleri merak ediyorlar, öğreniyorlardı. Onlardan uzak tutulan Türk ve yabancı eserleri, sansüre ve mektepteki disipline rağmen okuyabiliyorlardı. Ülkeye Anayasayı iade etmekten ve Meclisi kurmaktan başka çare bulunmadığı fikrini yukarıdaki yollardan benimsediler.

2- Sözkonusu hedefleri gerçekleştirmesi için, Abdülhamid'i zorlamak maksadıyla, Selanikte sivillerle birlikte kurulan gizli cemiyete katıldılar. Anayasadan gayri onların diğer hedefi, hergün Makedonya'da eşkiya peşinde koşarak, karşı karşıya geldikleri vahim Makedonya meselelerini halletmek idi. Onlara göre, Sultan Hamid'in bu husustaki şiddet ve takip politikası başarılı olmamıştı. Bulgar, Sırp ve Makedon teröristlere karşı değişik bir yol takip edilmesini düşündüler. Bu yol, imparatorlukta tüm cemaat ve milletlerin temsilcilerini bir parlamentoda toplamak ve onlarla diyaloga girmek idi. Böylece, devletin bütünlüğüne zarar ve dış güçlerin müdahalesine meydan vermeden, Makedonya meselesini halletmek istiyorlardı. Çatıştıkları eşkiya ve teröristler ile zaman zaman temas sağlamışlar

ve onların gayesi olan hürriyet ve bağımsızlığa sempati göstermişlerdi. Bu temasları esnasında, terörist örgütlerin kuruluş biçimi, disiplini ve dayanışma sağlama yolları hakkında bilgi topladılar ve bu bilgilerden gizli çalışan İttihat ve Terakki'yi kurmakta faydalanmışlardı.

3- İttihat ve Terakki'ye girenler sade askeriye ibaret değildi. Ülkede eğitimin gelişmesi ile adetleri her gün büyüyen meslek sahipleri ve diğer siviller de vardı. Bazıları da Abdülhamid'e muhalif idiler. Denilebilir ki; İttihat ve Terakki'de siviller ile askerler arasında ittifak kurulmuştu. Birbirleri ile ahenkli biçimde çalışmaları, İttihat Terakki'ye güç verdi ve etrafa yayılmasını sağladı.

Gizli cemiyeti, Abdülhamid için tehlikeli bir güç haline getiren iç faktörleri gözden geçirdim. Şimdi modernleşme ve iktisadi büyüme neticesinde, ülkede ortamın değişmesi meselesine geliyorum.

Modernleşme ile, 1890'dan itibaren, iktisadi büyümemizin başlamış olduğunu yukarıda ifade ettim. Vedat Eldem'in araştırmasından, Abdülhamid'in saltanatına tekabül eden 1890 yılları arasında, reel olarak milli gelirin %31 nisbetinde arttığını, bunun da, kaba olarak, yıllık büyüme hızı şeklinde, %1 civarında ifade edilebileceğini öğreniyoruz. Yine, Vedat Eldem'in araştırmasına bakarak büyüme hızını İkinci Meşrutiyet dönemine Tekabül eden 1909-1914 arasındaki beş yıllık dönem arasındaki milli gelir büyüme hızı ile (toplam %14, yıllık %2.8, -Rumeli hariç-) mukayese edecek olursak, Mutlakiyet dönemi arasında, yıllık büyüme hızında önemli bir sıçramanın meydana geldiğini görürüz.⁷

Bununla beraber, Sultan Hamid'in modernizasyon programı neticesinde, Osmanlı toplumunda, 30 yılda kaydedilir oranda (ortalama, yıllık %1 civarı) bir iktisadi büyümenin gerçekleştiği sonucuna varıyoruz. Şimdi, kaba da olsa, elinizdeki bu kantitatif veriyi modernleşmenin gidişi hakkında, kalitatif gözlemlerle

tamamlamaya çalışalım.

Ortaya çıkarmaya çalıştığım noktalar, Sultan Hamid'in kapsamlı ve hızlı moderleşme politikasının, zamanın Osmanlı toplumunda ve davranışlarında yol açtığı tesirlerin mahiyeti ile ilgilidir.

1860'larda, Osmanlı toplumunun kompozisyonu ve davranışları ile, 1900'larda aynı toplumun kompozisyonunun ve davranışlarının değişmiş olduğu şüphesizdir. Bunu bilmekle beraber, yukarıdaki değişkenlerin gidişi hakkında kesin hükümler vermek, hiç değilse benim için güçtür. Onun için, yukarıdaki konularda bazı öneriler sunmakla iktifa edeceğim.

Birinci nokta Sultan Hamid'in Tanzimat'taki gelişmeye nazaran, uyguladığı modernizasyon programının, hem kantitatif hem de kalitatif olarak, farklı olması idi. Şöyle ki, uyguladığı enfastrüktür yaptırımlarıyla ortaya çıkan ekonomik gelişme, 1880'lere kadar ülkede mevcut değildi. İkinci fark, belki de birincisinden daha da önemliydi ve işgücü yetiştirilmesi ve genel eğitim ile ilgiliydi. Yukarıda kısaca, değişik sektörlerdeki, eğitim programından bahsettim. Bu programın önemi, bir yandan orduda, diğer yandan idarede ve sivil toplumda, eğitim görmüş bir zümre ile değişik meslekler için yetiştirilmiş daha geniş grupların aktif olarak sosyal ve siyasi sahada, harekete geçirilmesinden ileri geliyordu. Bu gelişme, toplumda davranışların değişmesine yol açtığı gibi, eskiden tek yapılı olan (monolitik) toplumda yeni bir tabakalaşmaya yol açıyordu. Böylece, artık, çok ince bir tabakayı teşkil eden elit zümre altında, sayıları gittikçe artan bir orta sınıf meydana geliyordu.

Burada, 1908 yazında İttihat ve Terakki'nin hedefini gerçekleştirmesini ve Sultan Hamid'in beklenmedik bir sürat ve kolaylıkla, 30 yıldır sürdürdüğü rejimden vazgeçerek meşrutiyeti kabul etmesine yol açan olayları ayrıntılı olarak tarif etmeye lüzum yoktur. Da-

ha yukarıdan bakılınca İttihat ve Terakki'nin zaferinin ve padişahın mağlubiyetinin, ülkede modernizasyonun gelişmesinden, modernizasyon içinde en direkt etkileşimlere ilaveten, Sultan Hamid'in uygulamış olduğu insan gücü ve eğitim politikasının yol açtığı direkt etkileşimden ileri geldiği anlaşılır. Bir anlamda denebilir ki, Sultan Hamid kurmuş olduğu mutlakiyetçi rejimi kendi eliyle, tabii istemeden, yıkmış oluyordu.

Neticede, modernleşme sürecinde Tanzimatın ilk döneminde sektörler arasında, endirekt seviyede kalan etkileşimi, bu sefer modernleşmeyi hızlandıran direkt bir etkileşim faktörü ilave edilmiş oluyordu.

Teklif ettiğim bu sosyolojik izahların daha derinine girmek için, şu anda kendimi hazır görmüyorum. Ancak, Sultan Hamid'in modernizasyonu boyunca, ekonomik gelişme ile beraber, yukarıdakilerine benzer sosyolojik değişmelerin meydana geldiğini tahmin ediyorum.

Söz konusu gelişmelerin, Sultan Hamid'in mutlakiyet rejimi ve bu arada bu rejime karşı ortaya çıkan siyasi muhalefet üzerindeki etkileri ne oldu? Zannediyorum ki, bu gelişmeler toplumda, dış alem hakkında merak uyandırmış, toplumu her sahada olup bitenler hakkında bilgilendirmiş, duyarlılığı artırmış ve diğer ülkelerle mukayeselere yol açmıştır. Osmanlı toplumunun geride kalması polis devleti rejimine karşı tepki uyandırmıştı. Toplumdan gizli tutulmaya çalışılanı öğrenmek ihtiyacı yayılmıştır.

Selanik'teki İttihat ve Terakki Cemiyeti için ortamın yukarıdaki şekilde değişmesi cesaret verici olmuştur. Cemiyet, 1908 yazında gizliliği bırakmış, Rumeli'de açığa çıkarak, tertip ettiği iki üç gösteri hareketi sonunda, padişah teslim olmuş ve cemiyetin isteklerini kabul ederek anayasayı ferman ederek iade etmiş, meclis için seçim emrini vermiştir.⁸

İkinci Meşrutiyetin Sonu: Dikta Rejimi

Bu araştırmanın sonuncu bölümünde, büyük ümitler ve coşku içinde başlamış olan ikinci anayasal demokrasinin yine fiili diktatörlük ile neticelenmesini kısaca yorumlamak ve modernizasyon teorisi hakkında fikirlerimi tartışmaya açmak istiyorum.

İttihat ve Terakki'nin doğuşu ve kompozisyonu hakkında yukarıda ileri sürdüğüm bazı bilgiler, bu hareketin başarılı bir demokrasi tecrübesi vermeye hiç hazırlıklı olmadığını, zannedirim açıklamıştır. Ne askerler, ne siviller demokrasinin anlamı ve parlamentoda uygulanması hakkında fikir sahibi idiler, ne de kurulan çok milletli parlamento rahat ve ahenkli bir çalışma ortamı sağlayacak mahiyette idi. Bu itibarla, bu süreli birinci demokrasi tecrübesinin başarılı olabileceğini beklemeye pek imkân yoktu.

Henüz başlangıç yılında, hatalar, aykırı davranışlar başlamış; politika ve idarede tecrübesizlik belli olmuştu.

Genel Merkez, İttihatçı subayların idareye müdahalelerine engel olamamış, basında yükselen tenkitlere tahammülsüzlüğü dengeleyememişti. Öyle ki, günün birinde muhalif gazetecilerden birinin köprü üzerinde, İttihatçı fedailer tarafından öldürülmesi olayında katiller yakalanamamıştı.

Diğer yandan, ilk yıllarında Genel Merkez İmparatorluğun yönetimini üzerine almaktan, hatta iktidara iştirak etmekten çekinmiş, iktidarı Sultan Hamid'in tecrübeli kadrosuna bırakmıştı.

Şüphesiz en tehlikeli davranış, asker olan üyelerin, aynı zamanda politika yapmaları ve idareye karışmalarıdır. Bu tehlike, genel merkez sivri şahsiyetler etrafında, asker olan küçük bir fedai zümresinin yer alması ile üst noktaya çıkmıştır. Bu sebeple, yıllık kongrelerde, Mustafa Kemal ile Ali Fethi'nin başını

çektığı demokrat kanat, askerlik ile siyasetin ayrılmasını talep etmiş, bu talepler kongre tarafından reylenmediği halde bazı Genel Merkez üyeleri, başta Ali Enver tarafından uygulanmamıştır.

Aslında temas edeceğim gibi, yukarıdaki davranış, 1913 yılında, Meşrutiyetin delinmesine ve fiili diktatörlüğün yerleşmesine yol açtı.

Bütün bu aksamalara rağmen İttihat Terakki hakkında hüküm verirken dengeli davranmak ve İttihat Terakki'nin içinde bulunduğu çok zor şartları nazarı itibara almak gerekir.

Evvla, aksamalara ve hatalara rağmen, İttihat ve Terakki'nin, dört-beş yıl devam eden nisbeten açık ve serbest olan ilk demokrasi tecrübesini uyguladığı düşünülmelidir. Osmanlı ortamında politikacıların ve halkın, demokrasiyi başarılı kılacak vasıflardan büyük ölçüde mahrum oldukları halde, dört-beş yıl devam eden total demokrasi denemesi, kamuoyunda, anayasal demokrasi uygulamasının mümkün olduğuna ve bu rejimin devamının Türkiye için arzulanır bir alternatif teşkil ettiğine dair bir kanaat uyandırmıştır.

Meclise dayanan bir idare tarzının Türkiye için uygun olduğu düşüncesi, mütareke döneminde Milli Mücadele ve Cumhuriyet'te devam etti. Bunu ilk getiren örgütün İttihat ve Terakki olduğu unutulamaz.

İkinci nokta, İttihat ve Terakki'nin vatanperverliğin ve Osmanlı Devleti'nin hakkını ve itibarını Avrupa devletlerine karşı savunmak hususunda gösterdiği kararlılıktır.

Söz konusu vatanperverlik ve kararlılık, Abdülhamid döneminde çoğu defa görüldüğü gibi, Osmanlı eyaletlerini işgal eden Avrupa devletlerinin tecavüzlerini notalarla protesto etmekle iktifa etmeyip, silaha sarılarak yani fiilen mukavemet ederek de gösterildi. Bunun en güzel örneği, birkaç İttihatçı subayın İtalya'nın Trablusgarp'a tecavüzü neticesinde gö-

nüllü olarak Trablusgarp'a giderek, İtalyan ordusuna ve donanmasına karşı savunmayı organize etmelerinde görüldü. Buradaki davranışın, milli mücadelede düşman kuvvetlerine karşı zayıf kuvvetlerle yürütülen başarılı mukavemetin öncüsü olduğunu düşünenler vardır.

Maalesef, demokrasi seviyesinde İttihat ve Terakki'nin başarısızlığı, Ocak 1913'de Enver Paşa'nın bir fedai grubu başında Bab-ı Âli'yi basarak, Kâmil Paşa Hükümeti'ni zor kullanarak devirmesiyle ortaya çıktı. Bu kanlı darbe, Edirne'nin Bulgarlar'dan kurtarılması hedefine ulaşamadı. Fakat meşrutiyete ve partili parlamento hayatına öldürücü bir darbe indirdi.

Sonuç olarak, Tanzimat'tan beri 1. Dünya Harbi'ne kadar süren dönemde, Osmanlı Devleti'nde görülmüş rejim değişiklikleri ve bunların ilerleyen modernizasyon ile ilişkileri hakkında ne söyleyebiliriz? Yukarıda söz konusu ettiğimiz Eisenstadt'ın modernizasyona giden değişik yolların mevcudiyeti hakkındaki görüşüyle Osmanlı tarihi tecrübesi bağdaşır mı?

Tanzimat'tan beri Osmanlı tecrübesinin modernizasyon modeline politikayı ve demokrasiyi dahil edemediği hakikattir. İki demokrasi (Meşrutiyet) denemesi yapılmıştır, fakat ikisi de başarısızlıkla neticelenmiştir. Ancak, bu başarısızlıklardan, Osmanlı Devleti'nde ve hatta Türkiye'de, politik serbestliği kapsayan modernizasyon modelinden farklı bir modeli, örneğin Abdülhamidvari bir mutlakiyet modelini devamlı ve başarılı olarak uygulamanın mümkün olduğu neticesine varabilir miyiz?

Zannetmiyorum, çünkü, Sultan Hamid tarafından uygulanan mutlakiyetçi model iktisadi büyümeyi sağladığı halde, sonunda mutlakiyetten vazgeçerek, hürriyet ve demokrasi cereyanına mağlup düşmüştür. Hatta yukarıdaki izahımızda bu mağlubiyetin modernizasyon ve iktisadi büyümenin neticesi olduğu şeklinde bir sonuca varmış bulunuyoruz.

NOTLAR

1. Bkz. Yavuz Abadan, Tanzimat Fermanı'nın Tahlili, *Tanzimat*, 1, Maarif Vekâleti, İstanbul 1940.

2. Genç Osmanlılar'ın fikir ve faaliyetleri hakkında en yetkili eser Şerif Mardin tarafından yazıldı. Türkçeye, *Yeni Osmanlı Düşüncesi'nin Doğuşu* adı altında İletişim Yayınevi tarafından yayınlandı.

3. Bkz. Ahmet Cevdet, Tarihi, 1309, I, 29.

4. Abdülhamid'in modernizasyon programı hakkında bkz. Stanford Shaw vol. 2 New York, Cambridge University Press 1977, ss. 221-253.

5. Bkz. Vedat Eldem, Osmanlı İmparatorluğu'nun İktisadi Şartları, Ankara, İş Bankası Kültür Yayınları, 1970.

6. Bkz. S.N. Eisenstadt, Patterns of Modernity, Two volumes, (London: Frances Pinter, 1987).

7. Bkz. Vedat Eldem, *a.g.e.*, s. 308.

8. Padişahın İttihat ve Terakki ultiमतunu kabul etmesi hakkında bkz. Stanford Shaw, *a.g.e.*, cilt 2, s. 266.

* 7-12 Temmuz 1997 tarihlerinde Peşte'de toplanan CIEPO ICANAS Kongresi için hazırlanan tebliğin tercümesidir.